लोकनेते बाळासाहेब देसाई : एक राजकीय नेतृत्व

प्रियांका आबासो शिंदे संशोधक विद्यार्थिनी, राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सारांश : बाळासाहेब देसाई यांचे नेतृत्व हे शिस्त, करारीपणा आणि जनहित यांचा संगम होते. सातारा जिल्ह्यातील पाटण तालुक्यातून त्यांच्या राजकीय प्रवासाला सुरुवात झाली. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीत आणि त्यानंतर महाराष्ट्र राज्याच्या उभारणीत त्यांचा सिंहाचा वाटा आहे. बाळासाहेबांनी गृह, महसूल, शिक्षण आणि कृषी अशी महत्त्वाची मंत्रिपदे भूषवली. गृहमंत्री असताना त्यांनी पोलिसांच्या कल्याणासाठी आणि शिस्तीसाठी घेतलेले निर्णय आजही पथदर्शक मानले जातात. 'ग्रामीण भागातील मुले शिकली पाहिजेत' या ध्येयाने त्यांनी सातारा जिल्ह्यात शिक्षणाचे जाळे विणले. त्यांनी स्थापन केलेली 'शिवाजी शिक्षण संस्था' हे त्याचे जिवंत उदाहरण आहे. पश्चिम महाराष्ट्रात सहकार चळवळ रुजवण्यात आणि कोयना धरणाच्या उभारणीत त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली. ते केवळ सत्तेचे राजकारण करणारे नेते नव्हते, तर सर्वसामान्य जनतेशी त्यांची नाळ जोडलेली होती. त्यांच्या शब्दाला समाजात मोठी प्रतिष्ठा होती.

सांकेतिक शब्द :लोकनेते, गृहमंत्री, कोयना प्रकल्प, शिवाजी विद्यापीठ, शिस्त आणि निष्ठा

प्रस्तावना :

महाराष्ट्राच्या राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जडणघडणीत ज्या धुरंधर नेत्यांनी आपल्या निस्पृह कर्तृत्वाचा आणि दूरदृष्टीचा ठसा उमटवला, त्यामध्ये लोकनेते बाळासाहेब देसाई यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. सातारा जिल्ह्याच्या ऐतिहासिक भूमीतून उदयाला आलेले हे नेतृत्व केवळ एक सत्ताधारी राजकारणी नसून, ते एक अत्यंत कुशल प्रशासक, थोर समाजसुधारक आणि सामान्य जनतेचे कैवारी होते. संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतर राज्याचे पहिले गृहमंत्री म्हणून जबाबदारी स्वीकारताना त्यांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत राज्याच्या कायदा आणि सुव्यवस्थेची भक्कम पायाभरणी केली. त्यांच्या 'दौलत' या निवासस्थानाप्रमाणेच त्यांचे विचार, कार्य आणि व्यासंग अत्यंत समृद्ध आणि व्यापक होता. बाळासाहेब देसाई यांनी सत्तेचा वापर हा नेहमीच समाजपरिवर्तनाचे साधन म्हणून केला. त्यांनी ग्रामीण विकासाचा ध्यास घेऊन सहकार क्षेत्राच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांच्या जीवनात आर्थिक स्थैर्य आणले, तर 'शिक्षण' हेच प्रगतीचे मुख्य द्वार आहे हे ओळखून ग्रामीण भागात ज्ञानगंगेचा विस्तार केला. त्यांचे निर्भीड व्यक्तिमत्व, प्रशासनावरील पकड आणि लोकशाही मूल्यांवरील निष्ठा यामुळे त्यांना 'लोकशाहीचा आधारस्तंभ' ही पदवी सार्थ ठरली. प्रस्तुत संशोधन आराखड्यामध्ये बाळासाहेब देसाई यांच्या बहुआयामी नेतृत्वाचा, विशेषतः ग्रामीण विकास, सहकार चळवळ आणि शिक्षण क्षेत्रातील त्यांच्या ऐतिहासिक योगदानाचा चिकित्सक अभ्यास करणे केवळ औचित्यपूर्णच नाही, तर नव्या पिढीसाठी प्रेरणादायी ठरणारे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- बाळासाहेब देसाई यांच्या राजकीय प्रवासाचा आणि त्यांच्या नेतृत्वाच्या शैलीचा अभ्यास करणे.
- महाराष्ट्राचे गृहमंत्री म्हणून त्यांनी केलेल्या प्रशासकीय सुधारणांचे विश्लेषण करणे.
- ग्रामीण भागातील शिक्षण आणि सहकार क्षेत्रातील त्यांच्या योगदानाचे मूल्यमापन करणे.
- 'लोकनेते' ही पदवी सार्थ ठरवणाऱ्या त्यांच्या जनसंपर्क कौशल्याचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

या लेखाच्या अभ्यासासाठी **'ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक'** संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

विषय विवेचन

लोकनेते बाळासाहेब देसाई यांच्या राजकीय प्रवासाचा आणि त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण नेतृत्वशैलीचा अभ्यास करताना असे दिसून येते की, त्यांचे राजकारण हे केवळ सत्ताकेंद्रित नसून ते लोककल्याणाशी जोडलेले होते. सातारा जिल्हा लोकल बोर्डाचे अध्यक्ष म्हणून त्यांच्या सार्वजनिक जीवनाची खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली आणि तिथूनच त्यांनी ग्रामीण भागातील प्रश्नांची सखोल जाण विकसित केली. पुढे महाराष्ट्र राज्याच्या मंत्रिमंडळात गृह, महसूल, शिक्षण आणि कृषी अशा महत्त्वाच्या खात्यांचे मंत्री म्हणून त्यांनी आपल्या प्रशासकीय कौशल्याचा परिचय दिला.

त्यांची नेतृत्वशैली ही अत्यंत निर्भीड, शिस्तप्रिय आणि तत्त्वनिष्ठ होती; म्हणूनच त्यांना 'लोकशाहीचा आधारस्तंभ' म्हटले जाते. कठीण प्रसंगात निर्णय घेण्याची क्षमता आणि प्रशासनावर असलेली जरब ही त्यांच्या नेतृत्वाची प्रमुख वैशिष्ट्ये होती. महाराष्ट्राचे गृहमंत्री असताना त्यांनी पोलीस दलाचे आधुनिकीकरण आणि शिस्तीसाठी घेतलेले निर्णय आजही मैलाचा दगड मानले जातात. विशेष म्हणजे, सत्तेच्या उच्च शिखरावर असतानाही त्यांचे सर्वसामान्य जनतेशी असलेले नाते कधीही तुटले नाही. विरोधकांशी असलेले सन्मानजनक संबंध आणि आपल्या कार्यकर्त्यांना दिलेली खंबीर साथ यामुळे त्यांचे नेतृत्व पक्षीय सीमा ओलांडून सर्वमान्य ठरले.

महाराष्ट्राचे गृहमंत्री म्हणून बाळासाहेब देसाई यांनी केलेल्या प्रशासकीय सुधारणांचे विश्लेषण करताना त्यांच्या दूरदृष्टीचा आणि कडक शिस्तीचा प्रकर्षाने प्रत्यय येतो. संयुक्त महाराष्ट्राचे पहिले गृहमंत्री म्हणून पदभार स्वीकारल्यानंतर त्यांनी सर्वात आधी पोलीस दलाचे सक्षमीकरण आणि आधुनिकीकरण करण्यावर भर दिला. पोलिसांच्या कामात व्यावसायिकता यावी आणि त्यांचा दरारा कायम राहावा, यासाठी त्यांनी पोलीस प्रशिक्षणाचे निकष अधिक कडक केले. त्यांच्या काळातच गुन्हे अन्वेषण आणि गुप्तचर विभागाला अधिक बळकटी देण्यात आली. प्रशासकीय पातळीवर त्यांनी 'दप्तरदिरंगाई' रोखण्यासाठी आणि कामात पारदर्शकता आणण्यासाठी कडक नियम लागू केले. केवळ कागदोपत्री आदेश न देता, प्रत्यक्ष जमिनीवर उतरून काम करण्याच्या त्यांच्या पद्धतीमुळे पोलीस आणि सामान्य जनता यांच्यातील संवाद वाढला. विशेषतः ग्रामीण भागातील शांतता आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी त्यांनी ग्रामरक्षक दलासारख्या संकल्पनांना प्रोत्साहन दिले. त्यांनी केवळ गुन्हेगारांवर जरब बसवली नाही, तर पोलीस कर्मचाऱ्यांच्या घरांचे आणि कल्याणाचे प्रश्नही तितक्याच आत्मीयतेने सोडवले. बाळासाहेब देसाई यांची प्रशासकीय पकड इतकी मजबूत होती की, त्यांच्या कार्यकाळात राजकीय हस्तक्षेप किमान आणि कायद्याचे राज्य सर्वोच्च राहिले. यामुळेच आजही त्यांना महाराष्ट्राच्या इतिहासातील एक 'कर्तव्यदक्ष आणि पोलादी गृहमंत्री' म्हणून ओळखले जाते.

बाळासाहेब देसाई यांनी ग्रामीण भागातील शिक्षण आणि सहकार क्षेत्राच्या माध्यमातून ग्रामीण समाजव्यवस्थेत आमूलाग्र बदल घडवून आणले, ज्याचे मूल्यमापन करणे ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाचे आहे. 'शिक्षण हेच प्रगतीचे मुख्य साधन आहे' हे ओळखून त्यांनी दुर्गम आणि ग्रामीण भागात शाळा व महाविद्यालयांचे जाळे विणण्यासाठी पुढाकार घेतला. सातारा जिल्ह्यातील 'दौलत' आणि अन्य शैक्षणिक संस्थांच्या माध्यमातून त्यांनी बहुजन समाजातील मुलांना उच्च शिक्षणाची दारे खुली करून दिली. केवळ पदव्या देणारे शिक्षण न देता, स्वावलंबी आणि सुसंस्कृत पिढी घडवण्यावर त्यांचा कटाक्ष होता. शिक्षण क्षेत्रासोबतच सहकार चळवळ ही ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची जीवनवाहिनी आहे, हे त्यांनी ओळखले होते. पश्चिम महाराष्ट्रात साखर कारखानदारी, सहकारी बँका आणि दुग्धोत्पादक संस्थांची उभारणी करताना त्यांनी केवळ संस्था स्थापन केल्या नाहीत, तर त्या गुणवत्तेने कशा चालतील याकडे लक्ष दिले. सहकारातून शेतीला भांडवल, बाजारपेठ आणि आधुनिक तंत्रज्ञान मिळवून देण्यात त्यांची भूमिका कळीची ठरली. त्यांच्या या योगदानामुळेच ग्रामीण भागातील सामान्य शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झाला आणि गावागावांत राजकीय व सामाजिक नेतृत्व तयार झाले. थोडक्यात, शिक्षण आणि सहकार या दोन क्षेत्रांत त्यांनी टाकलेल्या भक्कम पायामुळेच आजचा आधुनिक ग्रामीण महाराष्ट्र उभा राहू शकला आहे.

बाळासाहेब देसाई यांची नेतृत्वशैली ही केवळ अधिकारवाणीवर आधारित नसून ती थेट जनसंवादावर आधारलेली होती. 'लोकनेते' म्हणून त्यांची खरी ताकद त्यांच्या **सहज उपलब्धतेमध्ये** होती. सत्तेच्या सर्वोच्च पदावर असतानाही, त्यांच्या 'दौलत' या निवासस्थानाचे दरवाजे सामान्य माणसासाठी सदैव उघडे असत. लोकांच्या अडीअडचणी ऐकून घेणे, त्यांच्याशी त्यांच्याच भाषेत संवाद साधणे आणि केवळ आश्वासन न देता प्रत्यक्ष कामातून प्रश्न सोडवणे, या गुणांमुळे सामान्य जनतेत त्यांच्याबद्दल कमालीचा विश्वास होता. त्यांच्या जनसंपर्काचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची **स्मरणशक्ती**; हजारो कार्यकर्त्यांना त्यांच्या नावाने ओळखणे आणि त्यांच्या कौटुंबिक सुख-दुःखाची चौकशी करणे, यामुळे कार्यकर्त्यांमध्ये त्यांच्याबद्दल नितांत आदर होता. त्यांनी ग्रामीण भागातील यात्रा, उत्सव आणि सार्वजनिक कार्यक्रमांच्या माध्यमातून जनतेशी असलेले नाते अधिक दृढ केले. विरोधात असणाऱ्या व्यक्तीशीही त्यांनी कधीही वैयक्तिक द्वेष ठेवला नाही, उलट संवाद आणि समन्वयाद्वारे त्यांनी

अनेक राजकीय पेच सोडवले. लोकांच्या मनातील भावना ओळखून त्यानुसार धोरणे राबवणे आणि प्रशासनाला जनतेप्रति उत्तरदायी बनवणे, हे त्यांच्या जनसंपर्काचे यश होते. जात, धर्म आणि पंथाच्या पलीकडे जाऊन त्यांनी 'माणूस' केंद्रस्थानी ठेवून केलेल्या राजकारणामुळेच त्यांना जनतेने उत्स्फूर्तपणे 'लोकनेते' ही पदवी बहाल केली. थोडक्यात, बाळासाहेब देसाई यांनी लोकशाहीत जनसंपर्क हा केवळ निवडणूक जिंकण्याचे साधन न ठेवता, तो समाजसेवेचा एक अविभाज्य भाग बनवला होता.

निष्कर्ष :

१.मूल्याधिष्ठित राजकारण आणि ध्येयनिष्ठता : बाळासाहेब देसाई यांचे संपूर्ण आयुष्य हे राजकीय मूल्यांशी बांधील होते. आजच्या काळात जेव्हा राजकारण केवळ सत्ताप्राप्तीचे साधन मानले जाते, तेव्हा बाळासाहेबांनी सत्तेला **'समाजपरिवर्तनाचे माध्यम'** मानले. त्यांनी पदाचा वापर स्वतःच्या हितासाठी न करता, समाजाच्या शेवटच्या घटकापर्यंत विकास पोहोचवण्यासाठी केला. त्यांच्या राजकारणात नैतिकता, शब्दाला जागणारी वृत्ती आणि लोकशाही मूल्यांवरील अढळ श्रद्धा दिसून येते.

२.प्रशासकीय दूरदृष्टी आणि निर्भीडपणा : गृहमंत्री, महसूल मंत्री आणि शिक्षण मंत्री म्हणून काम करताना त्यांनी घेतलेले निर्णय त्यांच्या दूरदृष्टीची साक्ष देतात. राज्याच्या सुरक्षिततेसाठी पोलीस दलात केलेली शिस्त असो किंवा ग्रामीण भागात शिक्षणाची गंगा नेण्याचा निर्णय असो, त्यांनी घेतलेल्या प्रत्येक निर्णयामागे दीर्घकालीन लोकहित होते. त्यांचा निर्भीडपणा इतका मोठा होता की, कठीण प्रसंगातही त्यांनी कधीही तत्त्वांशी तडजोड केली नाही. हाच गुण त्यांना 'लोकशाहीचा आधारस्तंभ' बनवण्यास कारणीभूत ठरला.

३.तरुण पिढीसाठी मार्गदर्शक नेतृत्व : बाळासाहेब देसाई यांचे नेतृत्व आजच्या तरुण राजकारण्यांसाठी एक आदर्श वस्तुपाठ आहे. जनसंपर्क कसा असावा, प्रशासनावर पकड कशी असावी आणि सत्तेत असतानाही पाय जमिनीवर कसे ठेवावेत, याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे बाळासाहेब. त्यांनी केवळ संस्था उभ्या केल्या नाहीत, तर त्या संस्थांच्या माध्यमातून सामान्य माणसाला स्वावलंबी बनवले.

४.अमूल्य योगदान आणि वारसा : महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासात, विशेषतः पश्चिम महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक आणि सहकार क्षेत्रातील क्रांतीत त्यांचे स्थान अद्वितीय आहे. त्यांनी दिलेली 'दौलत' ही केवळ एक वास्तू नसून ती विचारांची समृद्धी आहे. म्हणूनच, त्यांना महाराष्ट्राच्या राजकारणातील एक उत्तुंग व्यक्तिमत्व मानणे आणि 'लोकशाहीचा आधारस्तंभ' म्हणणे तांत्रिकदृष्ट्या आणि नैतिकदृष्ट्या पूर्णपणे सार्थ ठरते.

संदर्भ सूची :

1. मिसाळ सवितादेवी, (१९६७), 'महाराष्ट्राचे भाग्यविधाते : ना.बाळासाहेब देसाई', कारले प्रकाशक, पुणे
2. सूर्यवंशी के.जी. (१९७०), 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय', कारले प्रकाशन, पुणे
3. कुऱ्हाडे रा.कृ., संयुक्त महाराष्ट्र ना.बाळासाहेब देसाई मानांक प्रकाशक रा.कृ. कुऱ्हाडे,कोल्हापूर १९६४
4. साप्ताहिक ग्रामोद्धधर, सातारा , अंक, ४३-५१, १७ डिसेंबर १९५१ , पृ.४२
5. गुजर जयवंत (संपादक), (१९८७), ' शिवाजीराव देसाई स्मरणिका', प्रकाशक शिवाजीराव देसाई स्मरणिका समिती, दौलतनगर
6. बागल भाई माधवराव , (१९६६), 'माझा परिवार', चंद्रकात शेटे प्रकाशन, कोल्हापूर
7. थोरात आत्मराम गोपाळराव, (२०१३), "लोकनेते बाळासाहेब देसाई : जीवन कार्य " शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशित, कोल्हापूर